

inhoudsopgave

voorwoord	8
inleiding	10
leeswijzer	12
proloog	14
1 gestolen herinneringen	
1.1 ontstaan van de eerste concentratiekampen	22
1.2 concentratiekamp Neuengamme	28
1.3 een nieuwe wereldoorlog breekt uit	54
1.4 Nederlandse concentratiekampen	59
1.5 de jacht op ‘terroristen’ in 1944	64
1.6 aankomst in Kamp Amersfoort	79
1.7 KZ-Neuengamme, maandag 14 oktober 1944	90
1.8 de buitenkampen	108
1.9 de ontruiming van de buitenkampen	138
1.10 de ‘bevrijding’ van KZ-Neuengamme	150
2 gevonden herinneringen	
2.1 administratie van KZ-Neuengamme	168
2.2 ontruiming goederen KZ-Neuengamme	186
2.3 de ‘reis’ van de bezittingen	189

3 herenigde herinneringen	
3.1 eerste teruggaven in 1950	216
3.2 overdracht bezittingen na 1952	219
3.3 overdracht bezittingen na 2006	228
teruggaven	
Henri Bartol	240
Jans Zwinderman	246
Jan van Kernebeek	254
Martin van Gent	264
epiloog	266
dankwoord	272
verklarende woordenlijst	274
Duitse organisaties	275
namenindex	276
beeldverantwoording	279
bronnen	280

voorwoord

De beste ideeën komen voort uit persoonlijke betrokkenheid, de beste verhalen ook. En sinds ik Erik ken, weet ik dat ook de beste samenwerking wortelt in engagement. Erik en ik hadden allebei een grootvader met een verdrietige oorlogsgeschiedenis. Ze moesten werken voor de nazi's, zijn pake Eelke in een Drents strafkamp, mijn opa Jan in een Duits concentratiekamp.

We raakten allebei zo geïntrigeerd door de verhalen van onze opa's dat we op onderzoek uitgingen. Het leverde Erik een prachtig boek op, en mij een reconstructie in de krant. En het bracht ons beiden een blijvende interesse voor de Tweede Wereldoorlog en vooral voor één concentratiekamp: Neuengamme, vlak bij Hamburg. Het kamp waar mijn opa stierf, net als bijna 5.000 andere Nederlanders.

Toen mijn opa in juli 1944 vanuit Middelburg op transport werd gesteld naar kamp Amersfoort mocht mijn oma een paar stations met hem mee-reizen in de trein. Haar vader kende de plaatselijke politiecommandant, die haar kennelijk een afscheid gunde. Bij het dorpje Rilland Bath moest ze de trein uit, nadat mijn opa haar zijn trouwring had gegeven. Ze is nooit hertrouwd, en ze heeft nooit meer over opa gesproken, maar die ring droeg ze, haar leven lang.

Logisch dus dat ik onmiddellijk geïnteresseerd was toen ik las dat er in het Duitse Arolsen archief nog altijd bezittingen liggen van voormalig nazi-gevangenen: portemonnees, horloges, ringen, foto's, brieven – wat een mens zoal bij zich

heeft als hij plotseling wordt opgepakt. Zou ik niet kunnen proberen die laatste herinneringen terug te bezorgen bij de familie?

Het Arolsen archief gaf me de naam van Erik, die al jaren bij dat project betrokken was. Toen ik hem eind 2022 voor het eerst aan de telefoon had en hem uitlegde wat ik wilde, stemde hij onmiddellijk toe. En dat was groots, want hij was de expert en ik kwam net kijken. Erik kan heel goed delen, merkte ik, geen spoor van wedijver. Ik ging bij hem langs in Assen waar hij op een groot scherm een spreadsheet tevoorschijn toverde, met daarop de vorderingen van zijn zoektocht.

Hij waarschuwde dat mijn plan niet eenvoudig zou zijn. Wat er nog lag in het Arolsen archief, dat waren de moeilijkste zaken, waarover anderen, ook hij, zich het hoofd al hadden gebroken.

Samen ontdekten we dat er in het archief van Nationaal Monument Kamp Amersfoort ook nog bezittingen waren opgeslagen en ik herinner me de vrijdagochtend dat we daarnaartoe gingen om die bezittingen te bekijken. Hij haalde een willekeurige envelop uit de doos, een envelop met daarin een aantal ringen die vlak na de oorlog waren teruggestuurd door de gemeente Middelburg, waar niemand de nalatenschap had herkend.

Erik bestudeerde de inscripties in de ringen en mailde me nog diezelfde avond dat hij waarschijnlijk de juiste eigenaar had gevonden. Hij had de lijst doorgenomen van alle Nederlandse

gevangenen in Neuengamme, had van de mogelijke kandidaten uitgezocht met wie ze getrouwd waren, het kon er maar één zijn. Kort daarop volgde een emotionele bijeenkomst met de kinderen van de oud-gevangene, een marechaussee die de oorlog had overleefd, en daar (wat zouden we dat vaak tegenkomen) nooit meer over had gepraat.

Het is symbolisch voor de gedegen werkwijze die Erik aan de dag legt, en zijn enorme historische kennis. In onze viermans onderzoeksgroep was Erik de vraagbaak, over Neuengamme en de buitenkampen. Hij was er geweest, kende de geschiedenis, wist wanneer transporten hadden plaatsgevonden, wanneer de kampen waren bevrijd. Voor de nabestaanden, die vaak nog zoveel vragen hadden, was hij een houvast van grote waarde.

We zochten en vonden, steeds als we een familie wisten op te sporen, deelden we dat met elkaar. Een paar keer bracht ik samen met hem de laatste bezittingen terug, niet toevallig aan nabestaanden van politie-agenten, de groep waar hij zoveel van afweet. Wat Erik, uit ervaring, allang wist, zag ik toen met eigen ogen: ontroering over een lege portemonnee of een vergeelde ansichtkaart.

Het boek dat Erik al heel lang in zijn hoofd had, heeft hij nu dan eindelijk geschreven. Het is een boek waarvoor hij het spoor volgde van de laatste bezittingen van de gevangenen, vanaf het moment dat ze werden afgepakt door de nazi's tot

aan het moment waarop ze in de archieven terecht kwamen, en daar weer uit werden gehaald. Dankzij gedegen speurwerk achterhaalde hij dat de geschiedenis anders is verlopen dan gedacht.

Wat is gestolen, kan worden teruggevonden. En worden teruggegeven. Tachtig jaar nadat hun dierbaren aan hun laatste reis begonnen, houden kinderen en kleinkinderen, neven en nichten de tastbare herinneringen vast aan al die dappere mannen die hun verzet vaak met hun leven moesten betalen. Dit boek beschrijft voor het eerst welke reis die herinneringen hebben gemaakt en dat kan alleen maar zo goed op papier worden gezet door iemand die zich daar grenzeloos bij betrokken voelt.

Ellen de Visser
De Volkskrant
Juli 2024

inleiding

Mijn interesse in concentratiekamp Neuengamme ontstond tijdens het onderzoek voor mijn boek *Spitten voor de vijand* (2018). Mijn grootvader, Eelke Dijkstra, werd in het najaar van 1944, samen met duizenden andere burgers, gedwongen om in Drenthe aan de Duitse verdedigingslinies te werken. Tijdens dat onderzoek kwam ik in contact met nabestaanden van Freerk De Jong, die tijdens de oorlog niet alleen hun broer, maar ook hun vader Emke hadden verloren. Freerk werd samen met Piebe Hoekema in Norg gefusilleerd, nadat zij een dag eerder uit het strafkamp in Yde waren ontsnapt. Hetzelfde kamp waar mijn grootvader zijn dagboek schreef dat de aanleiding vormde voor mijn onderzoek.

De familie vroeg me ook onderzoek te doen naar hun vader Emke, die in verschillende concentratiekampen had gezeten, waaronder KZ Neuengamme. Ik volgde zijn spoor langs de kampen en maakte daarbij gebruik van de vele documenten die te vinden zijn op de website van de Arolsen Archives, het grootste holocaustarchief ter wereld. Ik bezocht de gevangenissen en kampen waar Emke had verbleven: het Oranjehotel, Kamp Vught, Sachsenhausen, Neuengamme en tenslotte Bergen-Belsen. In Bergen-Belsen bracht ik een middag door in het archief om getuigenissen van medegevangenen te bekijken en beluisteren. Het raakte me diep.

Voor het onderzoek naar het oorlogsdagboek van mijn grootvader ging ik op zoek naar zijn kampgenoten, of de nazaten ervan. In die tijd,

rond 2013, maakten nieuwe websites als Delpher en Mensenlnq het zoeken naar personen via internet een stuk gemakkelijker. Daardoor kon ik in contact komen met veertien kampgenoten en tientallen nazaten en raakte ik bedreven in het zoeken op internet naar personen. In 2015 verscheen er op de website van de NOS een reportage van Pauline Broekema. Arolsen Archives had van de bezittingen van oud-concentratiekampgevangenen scans online gezet en zocht hulp van het publiek bij het identificeren en opsporen van de rechthebbenden.

Mijn interesse was gewekt en ik besloot mee te werken aan het project. Ik zag al snel verbanden tussen verschillende bezittingen. Lidmaatschapskaarten van een politiebond en veel foto's van jongens in een politie-uniform. Via Facebook lukte het me om in contact te komen met een Amerikaanse nicht van Johannes van Rijswijk, een jonge politieagent uit Zaltbommel die niet was teruggekeerd uit de kampen. Haar reactie was emotioneel, ze voelde zich nog altijd sterk verbonden met de enige broer van haar vader die ze nooit gekend had.

Ik werd door Arolsen Archives uitgenodigd om de portemonnee van Johannes te bekijken voordat deze via FedEx naar de Verenigde Staten werd gestuurd. Behoedzaam opende ik in Bad Arolsen de zwarte portemonnee die eruitzag of het diezelfde dag nog door Johannes was achtergelaten. De spullen uit zijn portemonnee waren een momentopname uit het leven van deze jongen. Het maakte diepe indruk op me en ik ging

me verdiepen in de vraag waarom ik zoveel bezittingen van politieagenten tegenkwam. Ik stuitte op het verhaal van de ongeveer tachtig jonge politiemannen die in augustus 1944 als *Deutschfeindlich* op een lijst werden gezet en gearresteerd werden. Slechts enkelen zouden de verschrikkingen van KZ-Neuengamme overleven.

De zoektocht naar familieleden van een collega van Johannes, Johannes Berens uit Rotterdam, was lastiger. Tot het moment dat een neef een bericht plaatste op de website van de Oorlogsgravenstichting. Daarna was het contact snel gelegd. De zus van Jan leefde nog en wilde dolgraag de portemonnee van haar broer in ontvangst nemen. De familie Berens was bij het bombardement op Rotterdam in mei 1940 al hun bezittingen kwijtgeraakt, waaronder alle fotoalbums. Ze was dolblij met de vele foto's die haar broer bij zich droeg en die ze nu weer in ontvangst kon nemen. Maar dat was niet alles. Ik kon haar ook vertellen waar haar broer was overleden. Niet in het kamp Neuengamme, maar in een evacuatiekamp in het Duitse Sandbostel. Johannes was kort na de bevrijding in een Brits noodhospitaal overleden. Enkele maanden later waren we samen aanwezig bij de jaarlijkse herdenking in Sandbostel en legde ze bloemen bij het monument voor de slachtoffers.

Het verhaal van Jan Berens wordt nu gebruikt in lesmateriaal over de #StolenMemory-campagne van Arolsen Archives en er is een indrukwekkende animatiefilm over hem gemaakt. Het is de

grote kracht van het teruggeven van de bezittingen; de herinneringen komen weer tot leven.

Tijdens mijn onderzoek naar het verhaal van de gestolen herinneringen heb ik ontdekt dat het juist de individuele initiatieven zijn geweest die het verschil hebben gemaakt. Een Belgische oud-gevangene die na maanden onderzoek de bezittingen vond in Lunden, oud-gevangenen die na hun bevrijding de betrokken organisaties hebben aangespoord om de bezittingen te inventariseren en waar mogelijk terug te sturen naar het land van herkomst. In de jaren 90 een beveiligingsmedewerker van het ministerie van Sociale Zaken die ervoor zorgde dat een kist met bezittingen niet werd weggegooid, maar werd veiliggesteld waardoor tientallen bezittingen weer terug konden worden gegeven. De twee medewerkers van Stichting Oktober 44 die zich jarenlang hebben ingezet om tientallen bezittingen te retourneren en de inspiratie waren voor Arolsen Archives om haar deuren te openen voor onderzoekers en naar buiten te treden.

In 2022 was het de journaliste Ellen de Visser van *de Volkskrant* die de uitdaging aanging om de laatste Nederlandse bezittingen terug te krijgen waar ze thuishoren en mij daarmee het laatste zetje gaf om dit boek te schrijven.

Erik Dijkstra
September 2024

Leeswijzer

Dit boek vertelt het verhaal van de Nederlandse gevangenen van concentratiekamp Neuengamme en de reis die hun in het kamp afgenomen bezittingen hebben gemaakt. Het boek richt zich voornamelijk op de gevangenen die in het najaar van 1944 in concentratiekamp Neuengamme kwamen, omdat de meeste gevonden bezittingen van deze groep afkomstig zijn.

Het eerste hoofdstuk van dit boek beschrijft hoe de concentratiekampen zijn ontstaan en vertelt het verhaal van de gevangenen van concentratiekamp Neuengamme. Het tweede hoofdstuk vertelt het verhaal van de vondst van de bezittingen. Een verhaal dat na intensief archiefonderzoek anders bleek dan tot dusver werd aangenomen. Het derde en laatste hoofdstuk vertelt over de hereniging van de bezittingen met de rechthebbenden. In dit hoofdstuk vertellen vier familieleden van slachtoffers het verhaal van hun geliefden en wat de teruggave van hun bezittingen voor hen betekent.

Het verhaal van Martin van Gent, overlevende van KZ-Neuengamme, vormt de rode draad door het boek. Zijn herinneringen heb ik taalkundig verbeterd en af en toe anders geformuleerd zonder afbreuk te doen aan de feiten.

Het verhaal van concentratiekamp Neuengamme en de meer dan tachtig buitenkampen is zo veelomvattend dat het onmogelijk is om dit in één boek te beschrijven. Het boek *Nederlanders in Neuengamme* is daar nog het beste in geslaagd. Ik wil de lezer ook aansporen om zelf op

onderzoek uit te gaan en de plekken te bezoeken die in dit boek worden beschreven. Op de website www.gestolenherinneringen.nl is aanvullende informatie te vinden.

Voor meer informatie over de #StolenMemory-campagne van Arolsen Archives zie www.stolenmemory.org/nl.

Benaming Neuengamme

Neuengamme is niet alleen de benaming van het concentratiekamp, het is net als Westerbork ook de naam van een dorp. Om onderscheid te maken tussen het dorp Neuengamme en het concentratiekamp Neuengamme, gebruik ik de benaming 'KZ-Neuengamme', die tijdens de oorlog werd gebruikt, wanneer ik verwijs naar het concentratiekamp Neuengamme (inclusief de buitenkampen). De afkorting KZ staat voor **KonZentrationslager**. Het is niet helemaal duidelijk waarom de nazi's kozen voor de minder logische afkorting KZ en niet voor KL. Dat kan te maken hebben met de hardere klank.

Duitse termen

In het Duitse concentratiekampstelsel komen veel Duitse termen voor die zich lastig laten vertalen, zoals het woord *Schutzhaft*. Waar mogelijk is voor de leesbaarheid zoveel mogelijk vertaald in het Nederlands. Duitse termen waarvan de context verdwijnt bij het vertalen zijn niet vertaald en worden bij de eerste vermelding uitgelegd. Deze woorden zijn cursief gedrukt. Wanneer een term vaker voorkomt is die alleen bij de eerste vermelding cursief gedrukt. Achter in het

boek is een verklarende woordenlijst te vinden en een uitleg over Duitse organisaties.

De term ‘buitenkamp’

Er zijn veel verschillende benamingen voor het onderscheid tussen wat de Duitsers het *Stamm-lager* en *Aussenlager* noemden. Stammlager laat zich niet gemakkelijk vertalen in het Nederlands. Het wordt dan ‘moederkamp’ of ‘hoofdkamp’ genoemd. Ik kies in dit boek voor de term ‘hoofdkamp’. Voor de Aussenlager bestaan nog meer varianten, zoals: subkampen, satellietkampen of buitenkampen. Voor Aussenlager houd ik de term ‘buitenkamp’ aan. Wanneer ik schrijf over KZ-Neuengamme, dan bedoel ik daarmee het hoofdkamp inclusief de buitenkampen.

De term Effekten

In dit boek komt de Duitse term *Effekten* vaak voor. In de context van de Tweede Wereldoorlog verwijst men daarmee naar persoonlijke bezittingen die gevangenen bij hun aankomst in de gevangnissen en concentratiekampen moesten afgeven en voor een deel na hun vrijlating weer terugkregen. In Duitsland noemde men vroeger zo reisbagage of ‘draagbare’ bezittingen. In het Nederlands kent men het woord vanuit de beurshandel, waar het waardepapieren betekent, maar wordt het niet gebruikt in de context van persoonlijk bezit. In de concentratiekampen waren er zogenoemde *Effektenkammer* waarin de afgenomen kleding en voorwerpen bewaard werden. Ook deze term laat zich moeilijk vertalen in het Nederlands. In de concentratiekam-

pen waren dit de barakken waarin de bezittingen werden geadministreerd en opgeslagen. De term ‘nalatenschappen’ wordt ook gebruikt om de eigendommen van de gevangenen te omschrijven.

Bezittingen uit andere kampen

Verreweg het grootste deel van de bezittingen is afkomstig uit concentratiekamp Neuengamme, waarbij een groot deel afkomstig is van Nederlandse gevangenen die na september 1944 via Kamp Amersfoort in Neuengamme terechtkwamen. Ruim 1.400 Nederlandse gevangenen kwamen na een treinreis van drie dagen op 14 oktober in Neuengamme aan. Het merendeel van de gevangenen zou binnen een week weer op transport gaan naar buitenkampen. Naast de collecties uit Neuengamme en Dachau bevinden zich in de Duitse Arolsen Archives ook kleinere collecties, waaronder die uit het concentratiekamp Bergen-Belsen en van de Hamburgse Gestapo. In dit boek richt ik me op de bezittingen uit Neuengamme en vertel ik het verhaal van de gevangenen die na september 1944 in Neuengamme aankwamen, en met name op de gevangenen uit het Oktobertransport.

Puttenaren

Het is niet juist om over ‘Puttenaren’ te spreken wanneer het gaat om de slachtoffers van de razzia van Putten. Veel slachtoffers kwamen niet uit het dorp zelf, maar waren toevallige passanten, onderduikers of waren gewoon op bezoek. Vandaar dat in dit boek de beschrijving ‘slachtoffers van de razzia van Putten’ wordt gebruikt.

proloog

Ze kregen veel bekijks toen de lange colonne gevangenen door de stad liep. De inwoners van Amersfoort waren wel wat gewend, er liepen wekelijks wel groepen gevangenen in rijen van vijf, geflankeerd door bewapende Duitse soldaten van en naar het station. Maar zo'n grote colonne van meer dan 1.000 gevangenen was bijzonder. Het was een redelijk zonnige oktoberdag en veel gevangenen waren opgelucht dat ze na weken of zelfs maanden Kamp Amersfoort mochten verlaten. Het gerucht ging dat de gevangenen naar Zwolle werden gebracht, om daar aan de Duitse verdediging te werken. Dan waren ze in ieder geval dicht bij huis. Maar er werd ook gefluisterd dat ze weleens naar Duitsland gebracht konden worden. Ze hadden geen idee wat hun te wachten stond.

Er bleven mensen staan kijken naar de groep gevangenen die voorbij marcheerde, maar zij werden door de bewakers onmiddellijk gesommeerd door te lopen. Toch lukte het iemand om enkele foto's te maken. Enkele soldaten lachten zelfs naar de fotograaf. Ook een aantal gevangenen merkten de fotograaf op en keken in de camera. Velen droegen een hoed, pet of baret. Op een van de foto's zien we een oudere man met een Jodenster op zijn jas genaaid. Hij draagt een bundel in zijn linkerhand. Naast hem loopt een kleinere man in een soort uniform. In zijn linkerhand houdt hij een pakket vast. Voor hen, in de kop van de colonne, een jonge man kauwend op een broodje. Naast hem een iets kleinere man. Ook hij draagt een pakket onder zijn arm. Het bevatte waarschijnlijk extra kleding, nagezonden door zijn familie tijdens zijn verblijf in Kamp Amersfoort. Andere gevangenen dragen zelfs dozen.

Het was een bont gezelschap uit alle lagen van de samenleving. Bijna de helft bestond uit slachtoffers van de razzia van Putten. Niet alleen mannen uit het dorp zelf maar ook onderduikers, evacués en zelfs toevallige passanten. Er liepen huisartsen tussen, een grote groep politieagenten, studenten, leraren, burgemeesters, landarbeiders. Gewone mensen die 's ochtends uit bed waren gestapt, zich hadden aangekleed, hun sieraden omdeden, hun portemonnee in de zak staken en naar hun werk gingen of voedsel gingen halen. Gewone mensen die niet meer thuiskwamen of juist uit hun veilige huis werden gehaald.

Wat hadden deze mensen in de ogen van de Duitse bezetter misdaan? De zeshonderd mannen uit Putten niets. Ze waren gearresteerd als represaillemaatregel na een mislukte aanslag op Duitse militairen. De politieagenten waren niet Duitsgezind genoeg. Ze hadden geweigerd bevelen op te volgen, en hadden uiteindelijk zelf gekozen om niet bij de Duitse politie te gaan. Honderd Gorcumers waren opgepakt omdat ze op een lijst waren terechtgekomen, die waarschijnlijk was opgesteld door foute stadsgenoten. Anderen waren opgepakte onderduikers, die weigerden om in Duitsland te werken of zich niet meer hadden gemeld na verlof.

Op die elfde oktober in 1944 waren ze 's ochtends voor transport afgeroepen en kregen ze hun eigen kleding en de persoonlijke eigendommen die hun bij hun aankomst in Kamp Amersfoort waren afgenomen, weer keurig terug. Veel gevangenen hadden hun viercijferige kampnummer van hun kleding gehaald en in hun portemonnee gestopt, bij het kampgeld dat ze

niet hadden gebruikt. Ze droegen weer de kleding die ze ook droegen tijdens hun arrestatie. Sommigen waren zo van straat geplukt, anderen hadden zich voorbereid op hun arrestatie en alvast een koffer klaargezet. Voor het geval dat.

Deze 1.400 gevangenen wisten niet dat hun een treinreis van drie dagen naar een concentratiekamp in de buurt van Hamburg te wachten stond. Ze wisten niet of ze ooit weer thuis zouden komen en hun geliefden terug zouden zien. Ze konden niet weten dat maar 400 van hen het zouden overleven en dat die overlevenden hun

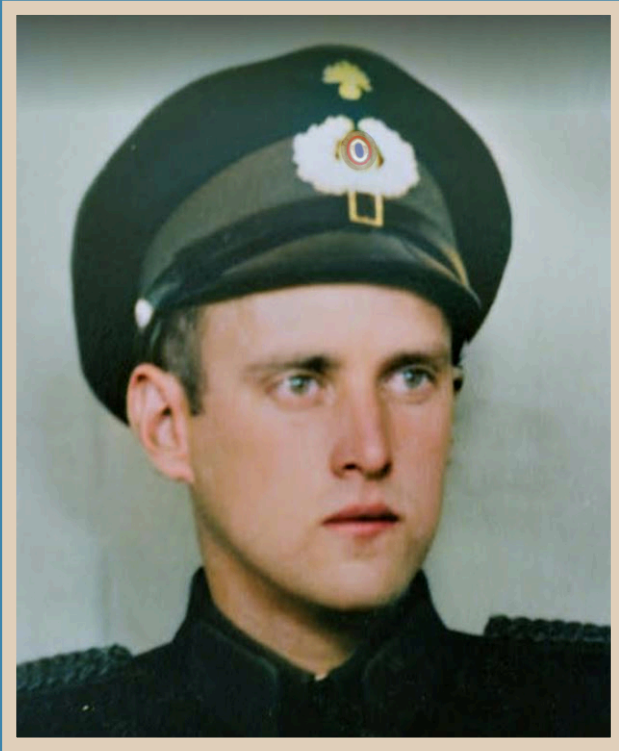
leven lang met de gevolgen van die zeven maanden in KZ-Neuengamme zouden worstelen. Ze konden niet weten dat ze drie dagen later in een gruwelijk systeem van ontmenselijking terecht zouden komen, dat hun alles werd afgenomen, dat ze een zescijferig kampnummer zouden krijgen, urenlang op appel moesten staan en met zijn drieën een houten bed moesten delen.

Op die veertiende oktober in 1944 zou in Neuengamme hun leven voorgoed veranderen.

Ze werden van mens een nummer.

MARTIN VAN GENT

Ik ben geboren op 11 september 1923 in Delft. We verhuisden als gezin later naar Enschede. Ik heb goede herinneringen aan mijn schooltijd. Ik ging naar het Gemeentelijk Lyceum in Enschede, dat was een bijzonder goede school. We hadden voortreffelijke leraren, echt van die ouderwetse die de jongelui een hele goede opleiding bijbrachten. Ik had veel belangstelling voor literatuur en geschiedenis en haalde goede cijfers. Toen de oorlog uitbrak in 1940 werd al snel de rector ontslagen, die Joods was, en vervangen door een NSB'er. Niettemin heb ik in 1941 mijn gymnasiumdiploma gehaald. Vijf vrijstellingen van de zeven, dat is niet slecht. Ik had een aantal goede vrienden waarmee we gesprekken voerden over

Duitsland, het naziregime en over het nationaal-socialisme. Mijn opvattingen botsten nogal met die van mijn vader. Ik was nogal vrijgevochten en intellectueel ingesteld, mijn vader was een selfmade man bij de politie en erg gezagsgetrouw.

Toen ik in 1941 van de middelbare school kwam, wilde ik wel de textiel in. Dat is altijd de *moneymaker* van Enschede geweest en er was nauwelijks iets anders. En ik wilde het zelf ook wel, ik had al eerder het plan om naar de Hogere Textielschool te gaan, maar die was geannexeerd door de Duitsers en er was een hele foute directeur gekomen. Dus daar ben ik helemaal niet naartoe gegaan. Ik had zoals zoveel jongeren allemaal wilde ideeën; ik wilde graag naar Engeland. Maar ik ben eerst naar het Franse Lille gegaan, daar heb ik twee maanden op een textielschool gewerkt. Het was toen wel oorlogstijd, maar in 1941 waren de regels nog vrij soepel. Als je een kaartje had, kon je zo naar Frankrijk reizen. Na Lille ben ik nog een paar maanden in Parijs geweest. Ik was wel illegaal in Frankrijk omdat ik geen verblijfsvergunning had.

Ik wilde eigenlijk wel samen met een paar vrienden doorreizen naar Spanje en kreeg via kennissen contact met een man die documenten kon regelen waarmee we over de grens konden gaan. Als we daar eenmaal waren, dan konden we wel zelf wel over de Pyreneeën komen. Dan was het verder een fluitje van een cent. Maar dat liep anders, want we werden in Frankrijk in de trein gearresteerd. De treinkaartjes die die man geregeld had, bleken niet te kloppen. Toen kwamen we met een man of vijf, plus die man, in een Franse gevangenis terecht. Ik was toen bijna 19 jaar. We werden er wel redelijk behandeld. Na een paar weken kreeg ik een zogenoemd *Marsbefehl*,

waarmee je alleen naar Duitsland kon reizen. Maar ik heb dat Marsbefehl gebruikt om naar Holland te reizen om daar onder te duiken. Daarna ben ik gelijk naar Friesland gegaan. Ik dacht: dat is een weidse provincie, daar zijn vast wel boeren die jongelui onderdak kunnen bieden. Dat is ook gelukt.

Ik was samen met drie andere jongens op die boerderij in Friesland. We deden daar wat werk en kregen daarvoor eten en onderdak in de schuur. We mochten het erf niet af. De familie was heel aardig, maar het werd steeds moeilijker voor zowel de familie als voor ons. We waren eigenlijk snotneuzen die van alles wilden. Toen ben ik maar weer terug naar huis gegaan, naar Enschede. Maar mijn vader deed heel naar tegen me. Hij zei: "Dit gaat zo niet langer. Als je niet zorgt dat je weer boven water komt, dan breken we helemaal met jou." Maar ik wilde ook rekening houden met mijn moeder, omdat ik daar een hele goede band mee had. Mijn vader zei toen: "Weet je wat je moet doen? Je gaat maar bij de politie. Dan hoef je niet te werken in Duitsland." Ik vroeg hem nog of dat nu wel zo verstandig was. Hij zei dat dat zo was, als ik me maar zou gedragen. Ik dacht: nou ja, als ik nou niet alles wil verstieren thuis met mijn moeder, dan doe ik dat maar.

Toen heb ik me aangemeld bij de officiersopleiding van de politie in Apeldoorn. Daar bleek dat de scheiding van de geesten nogal heftig was en dat wij eigenlijk ook anti-Duits waren. Er waren een stuk of acht jongens die er blijk van gaven dat ze anti-Duits waren in die zin dat ze tegen de bezetting waren en alles afkeurden wat de Duitsers vooral op politiegebied deden, zoals de behande-

ling van de Joden. Maar de leiding, die was hartstikke fout. De docenten niet allemaal. Zo was er een docent die staatsinrichting gaf en die dan tijdens de les ook wel kritische geluiden liet horen ten opzichte van het nationaalsocialisme.

Wij waren er eigenlijk ook wel een beetje trots op dat wij 'anti' waren. Je bent jong en je hebt bepaalde ideeën. Mensen zoals ik hebben nogal de neiging om die dan ook te uiten. En die foute mensen, die stelden zich heel agressief op tegen mensen zoals ik. Maar daar kon ik goed mee overweg. De leiding benaderde je ook steeds, of je geen lid wilde worden van Rechtsfront van de NSB. Dat heb ik steeds consequent afgewezen. Ik vertelde ze dat ik onder deze omstandigheden geen officier wilde worden. Dat heeft erin geresulteerd dat ik na de cursus geen officier werd, maar wachtmeester. Je had toen onderwachtmeesters en wachtmeesters. De onderwachtmeesters zaten in gesloten eenheden in kazerneverband, in Tilburg, Maastricht, Den Haag en Rotterdam.

Daar zaten ook veel jongens bij die in Schalkhaar waren opgeleid. Maar die waren niet allemaal fout, laat ik dat vooropstellen. Toen kwam ik als wachtmeester in Tilburg terecht bij zo'n Schalkhaarcompagnie. Wachtmeester was het eerste rangetje dat je had. Ik moest met die jongens exerceren en de hei op. We moesten ook dienst doen, zoals de hei en grens bewaken. In Tilburg was het het omgekeerde van hoe het in Apeldoorn was: van de hele compagnie was meer dan de helft goed. De leiding was wel fout, vooral de compagniecommandant Padje. Maar in dat kazerneverband kan ik me van de onderwachtmeesters er niet een herinneren die uitgesproken NSB was. Want die NSB'ers kregen de mooiste baantjes en zaten in het kader. Die gewone mensen, die waren niet fout.

DENE-MARKEN

NOORDZEE

Ladelund

Husum-Schwesing

Lunden

Kiel

Lübeck

Lübecke Bocht

HAMBURG

Wedel

Spaldingstraße

KZ-NEUENGAMME

Sandbostel

Farge

Bremen

Elbe

Weser

NEDERLAND

Groningen

Wilhelms-haven

Aurich-Engerhufe

Meppen-Versen

Meppen-Dalum

Ems

Porta Westfalica

Hannover

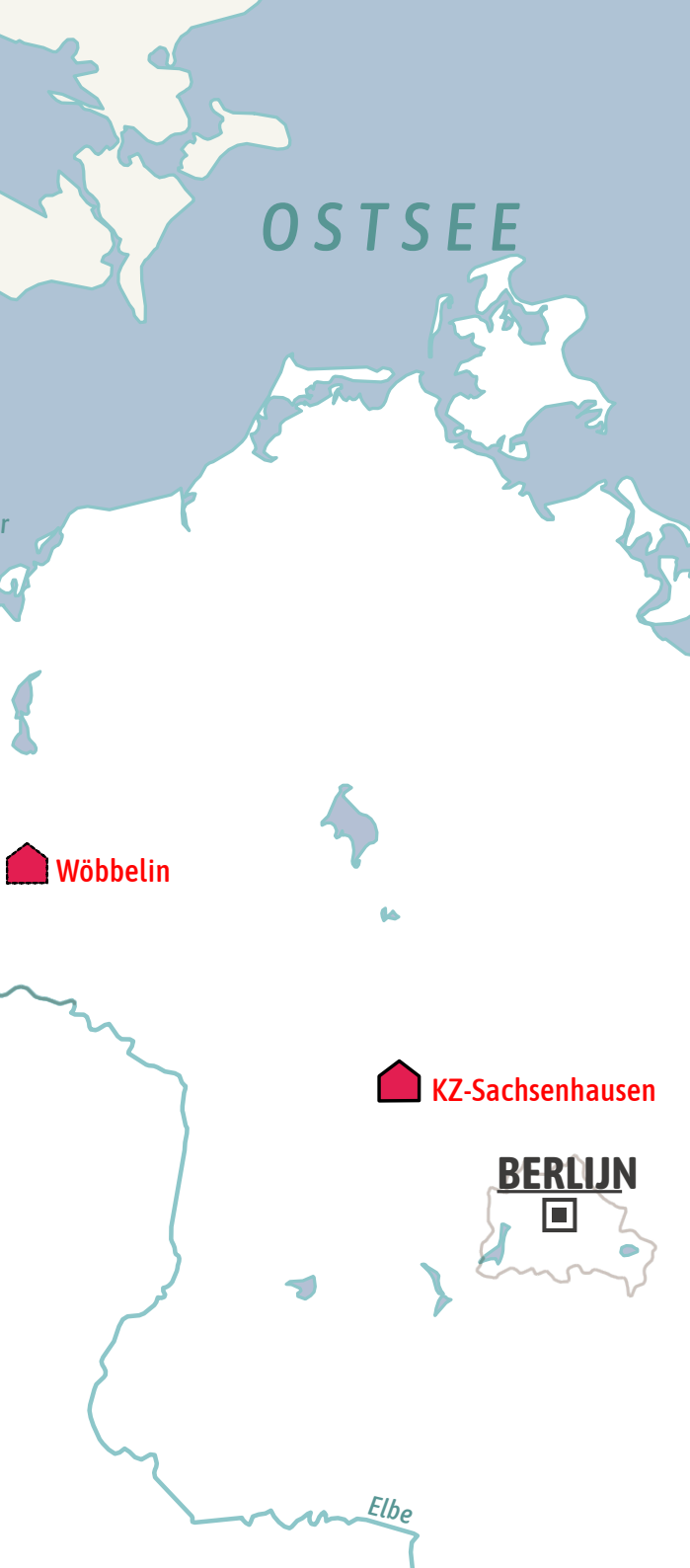
KZ Bergen-Belsen

Wolfsburg

Braunschweig

Wolfenbüttel

Putten

CONCENTRATIEKAMPEN EN BUITENKAMPEN¹ VAN KZ-NEUENGAMME IN DUITSLAND

LEGENDA

- Concentratiekamp (hoofdkamp)
- Buitenkamp KZ-Neuengamme
- Evacuatiekamp

¹ KZ-Neuengamme had meer dan tachtig buitenkampen. Op deze kaart zijn alleen de buitenkampen aangegeven die in het boek worden genoemd.

Het kampnummer van Kamp Amersfoort van Martin van Gent, gevonden in zijn portemonnee (teruggave 2024).

1

gestolen
herinneringen

1.1 ONTSTAAN VAN DE CONCENTRATIEKAMPEN

Op 30 januari 1933 werd de 43-jarige Adolf Hitler op democratische wijze gekozen tot Rijkskanselier (minister-president) van Duitsland. Maar Hitler was totaal geen democraat. Al in 1931 zei hij al dat hij een 'doodsvijand van de democratie en een tegenstander van algemene, rechtstreekse en geheime verkiezingen' was. Als Rijkskanselier kreeg Hitler de uitgelezen kans om de democratie om zeep te helpen. Dit lukte hem met de steun van de twee terreurorganisaties die hij vanaf het begin van de jaren twintig had opgebouwd: de SA (*Sturmabteilung*), die in 1933 ongeveer 4,5 miljoen leden telde, en de SS (*Schutzstaffel*) met in 1933 ongeveer 50.000 leden.¹

Een cruciaal omslagpunt voor de uitbreiding van de macht van Hitler vond plaats op 27 februari 1933. Toen werd het parlamentsgebouw in Berlijn, de Rijksdag, in brand gestoken. De Nederlandse communist Marinus van der Lubbe werd als dader opgepakt en vervolgd, maar het is tot op de dag van vandaag onduidelijk of hij de brand daadwerkelijk heeft gesticht en of hij daarbij is geholpen. Het scenario dat de nazi's zelf de brand hebben aangestoken lijkt de meest waarschijnlijke. Naast Van der Lubbe zijn er nog vier andere communisten gearresteerd, maar die wisten zich tijdens de rechtszaak goed te verdedigen en werden tot groot ongenoegen van de nazi's vrijgesproken. Van der Lubbe gedroeg zich tijdens de rechtszaak apathisch, wat aanleiding was om te beweren dat hij zwakzinnig zou zijn. Marinus van der Lubbe werd op 10 januari 1934 in Leipzig geexecuteerd.

De Schutzhaft wordt ingesteld

Deze Rijksdagbrand kwam Hitler bijzonder goed uit. Hij verordende direct noodmaatregelen om

de orde te herstellen en verdachten op te pakken. Daarbij werden voornamelijk tegenstanders van de nazi's opgepakt, zoals communisten en socialisten. Op 28 februari 1933, een dag na de brand, werd door Hitler een noodverordening uitgevaardigd. Deze '*Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*' (verordening ter bescherming van volk en staat) zorgde ervoor dat 'verdachte' personen zonder gerechtelijke uitspraak konden worden opgepakt en voor onbepaalde tijd konden worden opgesloten. Dit werd *Schutzhaft* genoemd (beschermde hechtenis). Personen die in Schutzhaft waren genomen werden *Schutzhäftlinge* genoemd. De arrestaties gebeurden door medewerkers van de SA en de SS. Omdat de Schutzhaft niet bij een rechtbank aangevochten kon worden was er ook geen bescherming door

De brandende Rijksdag in februari 1933.

¹Zie Duitse Organisaties op pagina 275.

een rechtbank tegen de mishandeling tijdens deze zogenaamde preventieve hechtenis.

Tegelijkertijd werden door de nazi's een aantal grondrechten opgeheven, zoals het briefgeheim, het recht op vrije meningsuiting, de persvrijheid, het recht op vergaderen en het recht op persoonlijke levenssfeer. De brand in de Rijksdag was het begin van het einde van de democratie en het ontstaan van concentratiekampen.

Door de massale arrestaties raakten de Duitse gevangenen al snel overvol. Uit onderzoek van auteur Nikolaus Wachsmann¹ blijkt dat er in 1933 tussen de 150.000 en 200.000 mensen onderworpen zijn aan tijdelijke detentie zonder proces. Daarom werden er in hoog tempo een groot aantal 'wilde' gevangenkampen opgericht, waarin ongestraft gemarteld en vermoord kon worden. Deze kampen waren bedoeld als tijdelijk onderkomen en hadden slechts capaciteit voor enkele tientallen mensen. De arrestatiegolf ging echter in hoog tempo door. In de Duitse deelstaat Beieren werd daarom besloten om alle 'wilde' kampen te sluiten en één groot, centraal concentratiekamp van de SS te bouwen op het terrein van een voormalige munitiefab-

¹ KL: een geschiedenis van de naziconcentratiekampen, Nicolaus Wachsmann, De Bezige Bij, 2015.

riek in Dachau. De oprichting hiervan werd op 20 maart 1933, slechts twee maanden nadat Hitler aan de macht was gekomen, publiekelijk aangekondigd.

Het Dachauer-model

De oprichting van concentratiekamp Dachau markeerde het begin van de gesystematiseerde concentratiekampterreur. De tweede commandant van Dachau was Theodor Eicke. Hij volgde Hilmar Wäckerle op, die na enkele executies in het kamp door de Beierse regering werd aangeklaagd voor moord. Eicke borduurde verder op de wrede basisregels die Wäckerle had ingevoerd en ontwierp een organisatie- en commandostructuur die bekend is geworden als het 'Dachauer-model'. De kampterreur is door hem geformaliseerd: straffen voor gevangenen werden vastgelegd in een reglement en hij prentte zijn SS-medewerkers in dat zij te doen hadden met zware misdadigers en dat elke vorm van medelijden de SS onwaardig was. Die mentaliteit was een voorwaarde voor het functioneren van het Dachauer-model. De organisatie en ruimtelijke structuur van Dachau diende later als voorbeeld voor de opbouw van nieuwe concentratiekampen.

DE TERM CONCENTRATIEKAMP

Een concentratiekamp is een kamp waar mensen, meestal onder militaire dwang, bijeengebracht worden. Het is een inrichting om politieke tegenstanders of anderszins onwelgevallige mensen op grond van etnische, religieuze of sociale kenmerken te isoleren, psychisch en/of fysiek te breken en in sommige gevallen te doden. Het begrip concentratiekamp is voor een groot deel bepaald door het gebruik ervan tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar de term werd voor het eerst gebruikt door de Spanjaarden tijdens de Cubaanse Onafhankelijkheidsoorlog in 1896-1897.

De Britten richtten concentratiekampen op in Zuid-Afrika tijdens de Tweede Boerenoorlog (1899-1902). In Rusland kende men al sinds de 17de eeuw werkcampen voor gevangenen. Kort na de communistische machtsovername van 1917 werd dit systeem sterk uitgebreid en vanaf 1930 centraal georganiseerd. Het was bedoeld om op grote schaal echte en vermeende politieke tegenstanders, etnische minderheden en misdadigers uit de maatschappij te verwijderen.